

РОЗДІЛ III ВІЙСЬКОВІ СТУДІЇ

УДК 355.4057(470+571) «1914–1918»

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

ПРИВАТНА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ В ПОЛІ ЗОРУ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЦЕНЗУРИ (1914–1917 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів розкрито механізми та прийоми роботи органів військової цензури з приватною кореспонденцією громадян у роки Першої світової війни.

В статье на основе архивных материалов раскрыты механизмы и приёмы работы органов военной цензуры с личной корреспонденцией граждан в годы Первой мировой войны.

In the article on the materials of archive base mechanisms and receiving the work of organ military censorship with the personal correspondence of the people in the First World War are opened.

Збереження й забезпечення таємниці приватного листування – невід’ємне право кожної людини. Проте, як свідчить історія, державний інтерес у сфері захисту таємної інформації, контролю за умонастроями різних верств населення стояв вище за право окремої людини. В умовах, коли сучасна історична наука активно займається вивченням проблем цензури, покликаної захищати інформаційне поле держави контрольно-заборонними, поліцейськими заходами, актуальним та маловивченим залишається аспект роботи її органів із приватною кореспонденцією громадян.

На наше переконання, відносна політична стабільність у Російській імперії в умовах Першої світової війни і викликаних нею політичної кризи й соціальних катаклізмів багато у чому була обумовлена саме ефективною діяльністю органів цензури, жандармерії та поліції. Перша світова війна внесла істотні корективи в підходи держави до інформаційної політики: по-перше, у тих умовах існувала потреба контролю не тільки за ідеологічним і моральним-етичним змістом друкованих видань, а й необхідно було посилити контроль за всіма можливими джерелами поширення інформації для унеможливлення розголошення і передачі в такий спосіб таємної державної та військової інформації; по-друге, після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії було скасовано попередню світську цензуру, але в умовах воєнного часу для мобілізації ресурсів держави на боротьбу із зовнішньою небезпекою необхідним стало контролювати всю внутрішньополітичну ситуацію, формувати проурядові громадські настрої. Тому виникла очевидна потреба у запровадженні надзвичайного цензурного законодавства, котре б дозволяло владі виступати модератором не тільки в справах, що стосувалися «Великої війни», а і контролю за

загальнополітичною ситуацією в імперії. Так, 22 липня 1914 р. у «Правительственном вестнике» були опубліковані «Тимчасове положення про військову цензуру» та імператорський указ про введення її в дію від 20 липня 1914 р.¹

У «Тимчасовому положенні...» йшлося про те, що завданням відповідної цензури є запобігати оприлюдненню планів мобілізації, оголошенню і поширенню періодичними виданнями, поштово-телеграфними засобами, в публічних виступах інформації, котра може зашкодити інтересам держави. Вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою й, якщо їхній зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то вони заборонялися². Відповідно до вищевказаного нормативно-правового документа військова цензура запроваджувалася у повному обсязі або частково. В першому випадку вона вводилася лише на територіях, де воєнні дії проходили безпосередньо або на котрих було оголошено військовий стан. Органи останньої підпорядковувалися Штабу Головнокомандуючого арміями, а їхніми функціональними обов'язками визначалися: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публічних виступів і лекцій; 2) перлюстрація внутрішньої й міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції³.

Часткова військова цензура вводилася на решті території Російської імперії та передбачала в основному перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції й лише в окремих випадках внутрішньої. Здійснення цих відповідних функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, місцеві відповідні комісії при штабах воєнних округів та військових цензорів на місцях⁴.

Отже, серед зазначених напрямків роботи військово-цензурних органів перлюстрація приватної кореспонденції займала чи не найперше місце. Це пояснюється не тільки піклуванням про збереження військової таємниці, а й прагненням влади контролювати умонастрої у суспільстві.

Проблема діяльності органів військової цензури щодо перлюстрації внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції в роки Першої світової війни знайшла своє часткове відображення у працях Воронежцева О.⁵, Смикаліна О.⁶, Черняєва В.⁷.

У даному дослідженні на основі нових архівних матеріалів спробуємо подати аналіз такого напрямку в роботі військово-цензурних органів, як перлюстрація приватної кореспонденції у роки Першої світової війни, виокремити особливості її розгляду цензорами, географічно обмежившись рамками українських губерній Російської імперії.

Головною особливістю організації військової цензури в зазначеному регіоні було те, що частина цих територій стала фронтовою і прифронтовою зоною, а на решті – оголошено воєнний стан, що обумовило запровадження в них останньої у повному обсязі з відповідними особливостями процедури розгляду приватної кореспонденції⁸.

Матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві засвідчують, що створення системи військово-цензурних органів відбувалося досить швидко та організовано. Військові цензори відразу ж узялися до виконання своїх функціональних обов'язків. Російський дослідник О.Смикалін відзначає, що коли

у 1914 р. в Європі розпочалася Перша світова війна, тільки дві країни – Росія й Німеччина – мали штат професійних цензорів. У той же час, система органів військової цензури в Франції запроваджена лише після початку активної фази війни, а у Великій Британії, обсяги приватного листування в середині котрої були чи не найбільшими в Європі, протягом декількох тижнів серпня 1914 р. у цих питаннях панував повний хаос⁹. Успіх в організації перлюстрації приватної кореспонденції органами військової цензури у Російській імперії в роки війни, на наш погляд, обумовлювався довоєнною практикою діяльності жандармських управлінь, співробітники яких, таємно переглядаючи її, збирали агентурну інформацію, безпосередньо працюючи в поштових відділеннях у так званих «чорних кабінетах» – спеціальних потаємних кімнатах при останніх. Зібрана у такий спосіб інформація узагальнювалась і подавалась безпосередньому керівництву¹⁰.

Головним завданням військового цензора по роботі з приватною кореспонденцією було затримувати та конфісковувати всі листи, котрі могли містити прихований чи зашифрований зміст, написаний на невідомій для нього іноземній мові, або ті, в яких містилась інформація про дислокацію й озброєння окремих військових частин (при цьому автор їх, можливо, і не мав ніякого шпигунського наміру), висловлювалося невдоволення війною, тяжким економічним становищем, існували революційні та антиурядові настрої¹¹.

Уявлення про специфіку роботи військових цензорів із перлюстрації приватної кореспонденції подають їх звіти аналізів листів військовослужбовців протягом 1915–1917 рр.

У листопаді 1915 р. розпорядженням Верховного Головнокомандуючого було визначено порядок і форми звітності військових цензорів щодо перлюстрованої кореспонденції. Відповідно до них цензорський звіт мав подаватися кожні десять днів до військово-цензурного відділу Штабу Головнокомандуючого арміями театру воєнних дій або до аналогічного відділу при штабах військових округів. Звіт складався з двох частин: перша – містила відомості про кількість переглянутих, затриманих та знищених цензором листів із процентним розподілом за наступними розділами: патріотичні, з побажаннями про якнайшвидше закінчення війни, зі скаргами щодо харчування, з критикою дій військового начальства, про державну таємницю, листи єврейською мовою. Друга частина складалася зі зведень найбільш типових витягів із солдатських листів, у котрих зберігались авторська мова й стиль і які групувалися за наступними критеріями: «настроение духа армии», «вооружение и снаряды», «немецкое засилие», «отношение армии к внутренним делам», «толки об измене», «довольствие (пища, одежда, обувь)», «дисциплинарные преступления», «характеристика офицерского состава», «содержание в госпиталях», «пьянство», «взятничество», «неисправные доставки посылок», «разное»¹². На основі таких звітів начальник військово-цензурної комісії тилу складав спеціальний меморандум про стан політичного й бойового духу армії¹³. Після ознайомлення зі звітами військових цензорів, що працювали в українських губерніях, можна стверджувати, що кількість переглянутих ними листів протягом десятиденного періоду становила від 1700 до 2 тис., із котрих конфіскації та знищенню підлягали близько 10 %. Таким чином, ретельний розгляд приватної кореспонденції громадян військовою цензурою

служував не тільки заходам безпеки, а й дозволяв виявляти злочинні дії як у діючій армії, так і губерніях тилу. Про плідну співпрацю військових цензорів із жандармерією (політична поліція) свідчить той факт, що листи, у котрих містилися заклики антидержавного та революційного характеру, гостро критикувалися війна і політика уряду, виявлялися факти корупції в армії й державних органах, порушення військової дисципліни, направлялись у жандармське управління або військову прокуратуру, де їх використовували як докази для обвинувачення¹⁴.

Обсяг поштово-телеграфної кореспонденції адресатів українських губерній Російської імперії був величезним. Так, наприклад, за встановленими статистичними даними, до Бердичівської поштово-телеграфної контори за добу надходило до шести з половиною тисяч листів, із котрих протягом дня цензор переглядав не більше двохсот, що свідчило про вибірковість самої процедури перлюстрації приватної кореспонденції¹⁵. Насамперед увагу військових цензорів привертала листи, адресовані у діючу та з діючої армії, закордонна кореспонденція, листи іноземними мовами, та «До запитання»; особливу процедуру розгляду було передбачено для кореспонденцій військовополонених з обох ворогуючих сторін і з територій Російської імперії, окупованих ворогом.

У більшості випадків текстові частини листів, що не відповідали військово-цензурним вимогам, замальовувались, а сам він із виправленим текстом зі штампом «Вскрыто военной цензурой (№ цензора)» направлявся адресату. В разі, якщо інформація листа мала явно антидержавний характер, то за адресатом й адресантом після відповідних процедурних узгоджень з жандармським управлінням міг бути встановлений таємний поліцейський нагляд¹⁶.

Приватна кореспонденція іноземними мовами була також першочерговим об'єктом пильної уваги військово-цензурних органів. Здебільшого листи польською, німецькою, французькою та англійською мовами не становили особливих труднощів у перекладі для військових цензорів, що свідчить, на наш погляд, про високий рівень освіченості службовців відповідного апарату. В разі незнання військовим цензором іноземної мови така кореспонденція відправлялася для перекладу у спеціально створені інституції. Так, на території українських губерній Російської імперії такі пункти були відкриті в містах Харкові, Луганську, Бахмуті, Маріуполі. На них здійснювався переклад з англійської, вірменської, латиської, німецької й французької мов¹⁷. Найбільший же центр з перекладу приватної кореспонденції іноземними мовами існував у Москві¹⁸.

В інструкціях, розроблених Головною військово-цензурною комісією тилу, наголошувалося, що листи, адресовані за кордон, мають обов'язково піддаватися дуже ретельній перевірці. Відповідно до них уся кореспонденція (як приватна, так і дипломатична), котра надходила до Росії від адресантів із ворожих країн або ж була адресована до них країн, підлягала конфіскації¹⁹.

Особлива процедура передбачалася щодо розгляду цензорами листів угорською, татарською та єврейською мовами. Зокрема щодо кореспонденції перших двох категорій її переклад передбачався лише в окремих випадках. Із метою ж поліпшення й ліквідації зайвих складностей у роботі цензурних органів, за наказом начальника

Київського військового округу від 17 листопада 1915 р., цензорам рекомендувалося знищувати подібні листи²⁰.

Процедура розгляду чиновниками військово-цензурних органів кореспонденцій єврейською мовою протягом Першої світової війни змінювалася неодноразово, що дає можливість виділити ряд етапів їх в діяльності органів. Так, зокрема протягом 1914–1916 рр. уся кореспонденція на означеній мові активно перлюстровувалася чиновниками Головної військово-цензурної комісії тилу з метою з'ясування ставлення єврейського населення до військової повинності, готовності чоловіків-євреїв до її виконання²¹. У 1916 р. вийшло розпорядження Верховного Головнокомандуючого про знищення всієї кореспонденції єврейською мовою²². Лише в березні 1917 р. це розпорядження було скасовано, і відповідна кореспонденція почала розглядатися військовими цензорами за загальноприйнятою процедурою²³.

Окрема порядок існував для розгляду листів військовополонених. Так, уся така кореспонденція перенаправлялися до Військово-цензурного відділу Генерального штабу, де їх розглядом займалися спеціальні службовці²⁴. У разі, якщо в листі військовополоненого солдата російської армії йшлося про відносно комфортні умови перебування у ворожому полоні, то він підлягав конфіскації²⁵. Для кореспонденції військовополонених солдатів австро-німецької армії, яку розглядали місцеві військово-цензурні органи, також існували суворі процедурні вимоги. Так, недопустимим було писати листи угорською мовою, повідомляти про місце свого перебування, скаржитися на умови полону. Вони з такою інформацією просто знищувались²⁶.

В листопаді 1916 р. Військово-цензурний відділ Генерального штабу розробив також процедуру розгляду приватної кореспонденції населення окупованих територій Російської імперії у ході воєнних кампаній. Так, відповідно до неї такі листи повинні були направлятися до того ж відділу. При цьому місцевим військово-цензурним органам суворо було заборонено переглядати їх²⁷.

Суворість таких заходів, на наш погляд, пов'язана з прагненням влади вивчати та контролювати настрої населення цих територій, а можливо це давало змогу отримувати інформацію військово-стратегічного характеру.

Як уже зазначалося, особливу увагу військово-цензурних органів привертали також листи «До запитання». Довгий час їх перевіряли на наявність прихованого або шифрованого тексту. Проте з метою полегшення роботи військово-цензурних органів із кінця 1916 р. за відповідним розпорядженням подібні листи підлягали знищенню²⁸. Конфіскації також підлягали листівки й конверти з ініціалами або зображеннями представників правлячих династій Австрії, Німеччини, інших ворожих до Російської імперії держав²⁹.

Ще одним не менш важливим аспектом, пов'язаним із діяльністю інституту військової цензури протягом 1914–1917 рр., були відносини між тиловою і фронтовою цензурою. Так, тилова цензура неодноразово скаржилася на відсутність належної уваги другої до листів, котрі містили революційні заклики, інформацію, що дискредитувала армію та владу. Натомість фронтова цензура також вимагала посилення контролю за кореспонденцією від цивільного населення, яка надходила в діючу армію й містила дані про тяжке матеріальне становище останнього у тилкових губерніях імперії, про його революційні виступи, про захоплення ним поміщицької землі тощо.

Така інформація, на думку чиновників фронтової цензури, негативно впливала на моральний стан бійців, підривала армійську дисципліну і бойовий дух³⁰.

Лютнева революція 1917 р. внесла значні корективи в роботу військово-цензурних органів щодо приватної кореспонденції. Так, 14 березня того року було відмінено цензуру внутрішнього листування між арміями одного фронту. Відповідно до цього урядового розпорядження військові цензори, перлюструючи кореспонденцію, адресовану за кордон, та ту, що надійшла із-за нього а також, з частин діючої армії одного фронту до іншого, листування військовополонених, мали запобігати передачі інформації лише військового характеру³¹. Така лібералізація негативно вплинула насамперед на стан дисципліни у військових частинах, дислокованих у зоні активних воєнних дій. Так, командуючий Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант А.Денікін зазначав у своїх листах до доньки, що такі розпорядження нової влади ведуть до того, що «армія починає розкладатися на очах», що «більшовицька пропаганда остаточно підриває армійську дисципліну військовослужбовців; що солдати відмовляються виконувати накази офіцерів, що повсюдно виникають солдатські полкові комітети, котрі й перебирали на себе повноваження здійснювати керівництво армією»³². Хаос, беспорядність командування, поступовий перехід влади в армії до комісарів – ось, на думку бойового російського генерала, ті риси, які свідчили про стан російської армії в умовах революційних потрясінь 1917 р.

Аби призупинити ці тенденції, Генеральний штаб циркуляром від 25 березня 1917 р., адресованим військово-цензурним органам, наказав конфіскувати листи, що містять заклики до арештів і побиття офіцерів, до дезертирства, призначення виборних начальників³³. Але хіба міг один циркуляр зупинити невідворотній процес наростання невдоволення війною та існуючим ладом...

Останню крапку, котра сприяла ліквідації системної роботи органів військової цензури щодо перлюстрації приватної кореспонденції, поставили постановою «Про спеціальну військову цензуру друку» від 26 червня 1917 р. й введені нею у дію «Тимчасові правила про спеціальну військову цензуру друку». Нові правила відміняли статті «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.», якими регулювалася процедура перлюстрації приватної кореспонденції військово-цензурними органами. Після більшовицького перевороту 25 жовтня 1917 р. розпочався уже новий період історії військової цензури. Однак у своїй цензурній політиці більшовики все ж намагалися максимально використати структуру, механізми та кадровий потенціал, досвід перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції органами військової цензури попередньої доби³⁴.

Таким чином, перлюстрація приватної кореспонденції стала одним з основних напрямків у діяльності військових цензорів й як засвідчують архівні матеріали, була детально нормативно регламентованою та займала левову частку останньої. Діяльність військових цензорів у цій сфері мала не тільки характер у забезпечення інформації, котра становила воєнну таємницю, а й сприяла політичній поліції контролювати суспільні настрої, виявляти неблагонадійних підданих імперії та тим самим боротися з революційною й антиурядовою опозицією.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф.442. – Оп.864. – Спр.296. – Арк. 166–167.

² Там само.

³ Там само. – Арк.167.

⁴ Там само.

⁵ *Воронежцев А.* Из истории военной цензуры в период первой мировой войны (по материалам Саратовской губернии) // Проблемы истории Саратовского края и документальное наследие. Мат-лы научн. конф. – Саратов, 2006.

⁶ *Смыкалин А.* Перлюстрация корреспонденции и почтовая военная цензура в России и СССР – Москва, 2008. – 317 с.

⁷ *Черняев В.* К изучению эпистолярных источников начала XX в. (контроль почтовой переписки) // Проблемы отечественной истории. – Москва, Ленинград, 1976. – С.137–151.

⁸ ЦДІАУК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.4.

⁹ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.92.

¹⁰ *Воронежцев А.* Указ. соч. – С.63.

¹¹ ЦДІАУК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.2–4.

¹² Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.531–532.

¹³ Там само. – Арк.532.

¹⁴ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.23, 26, 37

¹⁵ Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.345.

¹⁶ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.104.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.7.

¹⁸ Там само. – Арк.8.

¹⁹ Там само. – Арк.5–6.

²⁰ Там само. – Ф.735. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.345.

²¹ Там само. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3118. – Арк.6.

²² Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.25.

²³ Там само. – Арк.130.

²⁴ Там само. – Арк.26.

²⁵ Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.202. – Арк.47.

²⁶ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.26.

²⁷ Там само. – Арк.51.

²⁸ Там само. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.212.

²⁹ Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.42. – Арк.28.

³⁰ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.105.

³¹ ЦДІАУК. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.140.

³² *Грей М.* Мой отец генерал Деникин. – Москва, 2003. – С.116.

³³ ЦДІАУК. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.181. – Арк.169.

³⁴ *Смыкалин А.* Указ. соч. – С.108.